

KÖNYVEKRŐL, FILMEKRŐL

Vígh-Tauber-Madácsi: A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés kapcsolata

Nem szeretnék senkit sem elrettenteni a BM Könyvkiadó gondozásában tavaly megjelent tanulmánykötet elolvasásától, de úgy érzem, előre kell bocsátanom, hogy nem alkalmas könnyed időtöltésre. A nyolcvanas évek elején kibontakozott vitától ösztönözve láttak neki a szerzők a hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés összefüggéseinek tanulmányozásához. Kutatómunkájuk a Belügyminisztérium támogatásával indult, így fel tudták használni – megfelelő kombinációkban – az 1981. évi bűnügyi statisztikai gépi adatokat. Bár az említett adatok ma réginek tűnnek, alkalmazásukat kézenfekvővé tette, hogy annak idején a legfrissebbek voltak, a népszámlálás közelsége és a demográfiai adatbázissal való összehasonlíthatóság mellett.

A hátrányos helyzet megítélésénél Huszár István gondolatából indultak ki: azok a személyek, illetve családok vannak hátrányos helyzetben, akiknek lehetséges életmódja, szükséglet-kielégítési lehetőségei, életkörülményei lényegesen rosszabbak a társadalom többségénél. Az alacsony jövedelmet és fogyasztási szintet, a rossz lakáskörülményeket, az alacsony iskolai végzettséget és műveltségi színvonalat, a szakképzettség hiányát, a betegséget vagy rokkantságot, a gyermeknevelést veszélyeztető családi viszonyokat, az alkoholista életmódot, valamint az eltartottak, a gyermekek magas számát emelték ki, mint jellegzetes megnyilvánulási formákat. Alaptételként kezelték, hogy ezek halmozódása, a különféle hátrányok együttes előfordulása rendkívül súlyos helyzetet idéz elő egy családon belül.

A kriminológiai kutatások eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy az alsóbb néprétegek, az ún. depriváltak körében magasabb a kriminalitás aránya, mint az egyéb rétegekben. Az ország gazdasági helyzete pedig – leegyszerűsítve a kérdést – várhatóan tovább növeli majd a kedvezőt-

lenebb helyzetbe jutók számát. Mindebből egyenesen következik, hogy emelkedni fog a bűnözés tendenciája.

A cigányok népességen belüli arányukhoz képest átlagosan kétszer annyi bűncselekményt követnek el mint a nem cigányok, a büntetvégrehajtási intézetekben pedig még ennél is jóval magasabb a cigány elítéltek számaránya. A bűnözés és a hátrányos helyzet összefüggéseinek vizsgálta során a monográfia szerzői ezért fordítottak különös gondot annak a kérdésnek a tisztázására, hogy mivel magyarázható a cigányság e magas bűnözési aránya, és – hosszabb távon – milyen intézkedések segíthetik ennek csökkenését.

Mindezek előrejelzésével tekintjük át a kutatók célkitűzéseit! Választ kerestek arra, hogy:

– a hátrányos helyzet egyes ismérvei milyen intenzitást mutatnak egymáshoz viszonyítva;

– a hátrányos helyzetű elkövetők közül kik azok, akik örökölték a hátrányos helyzetet, és kik váltak életük folyamán azzá;

– milyen mechanizmuson, élesorson keresztül jutottak el a vizsgált személyek a bűncselekmény elkövetéséhez;

– halmozottan hátrányos helyzettel az elkövetők hány százaléka jellemezhető;

– a hátrányos helyzet ismérvei közül melyiknek van meghatározó hatása a halmozottan hátrányos helyzet kialakulásában;

– a cigányok magas bűnözési aránya mennyiben tudható be hátrányos helyzetűeknek;

– a hátrányos helyzet szempontjából milyen különbségek vannak az elsőbűntényesek és a visszaesők között;

– milyen intézkedésekkel lehet a hátrányos helyzet enyhítésén keresztül a bűnözés méreteit csökkenteni.

Az elemzés alapvetően az egységes rendőrségi és ügyészségi statisztika adatainak teljes körű, tehát valamennyi bűnelkövetőre

kiterjedő feldolgozásán alapul. Mivel a bűnügyi statisztika adatszolgáltatása az ismérvek tanulmányozása szempontjából korlátozott, ezt kiegészítendő speciális adatfelvételt készült a pártfogó felügyelet alatt álló személyekről.

A monográfia sorra veszi a bűnelkövetők különböző csoportjait: a hátrányos helyzet egy-egy faktora mintegy kérharmaduknál kimutatható. Ez az arány természetesen még magasabb lenne, ha további faktorokat is bekapcsolnánk. Megállapításaikhoz a szerzők hozzáteszik: a hátrányos helyzet szerepét még tisztábban lehetne értékelni, ha az ún. „előnyös”, illetőleg „átlagos” helyzetű társadalmi rétegek bűnözésével is össze tudnák hasonlítani. Az már ma is nyilvánvaló, hogy a hátrányos helyzet faktorainak halmozódása arányosan megnöveli a bűncselekmények elkövetésének valószínűségét. Jellegzetes képet nyújt a büntetettségi, az alkoholizmus, a segédmunka (vagy munkanélküliség) és a rossz lakáshelyzet együttes vizsgálata. E négy összetevő kölcsönösen kíséri egymást, egyik szinte vonzza a másikat.

A hátrányos helyzet azon tényezői közül, amelyek összefüggenek a bűnözéssel, a magas gyermeklétszám és a hiányos iskolai végzettség emelkedik ki. Négy vagy több gyermek léte egy családban olyan szociális faktor, amely önmagában alig fordul elő, szinte együtt jár az egyéb hátrányos faktorokkal, különösen az alacsony iskolai végzettséggel, az alacsony jövedelemmel, s így olyan létformát alkot, amely újrateremti önmagát, és nagy számban szüli a bűnözést.

Az idézett megállapítás és a lakosság számának csökkenése miatt ideálisnak tekintett háromgyermekes családmódel között az ellentmondás könnyen felismerhető. Arról se feledkezhetünk el, hogy épp a legelmaradottabb társadalmi rétegek körében legmagasabb a születési arányszám, s így a tudatlanság, az alacsony kulturális szint, a szűkös, szegényes, gyakran nyomorúságos életviszonyok továbbfolytatódnak az utódok életében. Emiatt újra kellene gondolni a népesség reprodukciójára irányuló politikáikat és a nagycsaládosok támogatásának szociálpolitikai rendszerét.

A hátrányos helyzet második legsúlyosabb faktora az alacsony iskolai végzettség. Ez egyrészt annak a dokumentumnak a hiá-

nyával jár együtt, amely szinte kötelező a „felnőtt társadalomba” való belépéshez, másrészt, mivel az általános iskolával nem rendelkezők jelentős hányada nem vagy alig tud írni-olvasni, a kulturálódásból, a köznapi érintkezés egy részéből is kirekesztődnek az ilyen félanalfabéta emberek. A probléma természetesen nem szűkíthető le a gyermek, a szülő és az iskola viszonyára. Ha a társadalom erkölcsileg és anyagilag nem ismeri el a nagyobb tudást, akkor helytelen tradíciókat konzervál.

Különös, de jól tükrözi az általános társadalmi viszonyokat, hogy nincs kimutatható összefüggés az elítéltek jövedelme és kedvezőtlen foglalkozásbéli helyzete között. A foglalkozásuk miatt hátrányos helyzetűek nem tekinthetők arányosan alacsony jövedelműeknek. A társadalmat jellemző fizetési és jövedelmi aránytalanságok jól érzékelhetők a bűnelkövetők körében is.

A fiatal felnőtt (19–24 éves) bűnelkövetők aránya a hátrányos helyzet több faktorában, így a foglalkozás, a jövedelem és a lakásvizonyok tekintetében is kiemelkedik. E tények kitapinthatóvá teszik, hogy a bűnözés egészen belül az e korcsoportba tartozók követnek el leggyakrabban bűncselekményeket. Kriminálisukat tudati állapotuk és társadalmi körülményeik determinálják, pedig sok tekintetben hátrányosabb helyzetűek, mint az idősebb korosztályok.

A tanulmány szerzői a büntetett előéletet általában nem tekintik hátrányos helyzetet eredményező ismérvnek, a visszaesést azonban igen. Ez utóbbi ugyanis gyakran jár együtt hátrányos foglalkozással, nehéz lakáshelyzettel, alkoholos életmóddal, vagyis a hátrányos helyzet a visszaesőknél rendszerint halmozottan fordul elő. A pártfogoltak körében végzett vizsgálatok arra utalnak, hogy a visszaesők egy része csak a bűncselekmény elkövetése után vált hátrányos, halmozottan hátrányos helyzetűvé.

A kedvezőtlen családi viszony — mint jelentős kriminogén tényező — tekintetében a kutatók a csonka családra koncentráltak. Feltűnt nekik, hogy bár a cigány bűnelkövetők általában hátrányosabb helyzetűek, mint a nem cigányok, a családi összetartásban náluk kedvezőbb a helyzet, és kisebb a csonka családból származó fiatalok bűnelkövetők aránya. E tény elsősorban etnikai tradíciókkal magyarázható.

A bűncselekmény-csoportok közül a szerzők négy nagy kategóriát emeltek ki: az erőszakos, a társadalmi tulajdon elleni, a személyi tulajdon elleni és a közlekedési bűncselekmények csoportját. A hátrányos helyzet szempontjából három alapvető ismérvt (foglalkozás, iskolai végzettség, jövedelem) szerinti elemzés a hátrányosság mértékét tekintve a következő sorrendet eredményezte: személyi tulajdon elleni, erőszakos, társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények.

A közlekedési bűncselekmények más sajátosságot mutatnak: elkövetőik között alig van hátrányos helyzetű, s még kevésbé cigány. Ez az eltérés a cselekmények gondatlan mivoltából fakad. A szerzők arra a következtetésre jutnak, érdemes lenne fontolóra venni a gondatlan bűncselekmények teljes elkülönítését a szándékos bűncselekményektől, és a szankciók közül kiiktatni a szabadságvesztést.

Az iskolai végzettség alacsony szintje gyakori a vagyon elleni cselekmények mindkét csoportjában, de jellemző az erőszakos bűncselekményekre is, ami arra utal, hogy e tényezők determináló hatása a bűnözésre kiemelkedő.

A területi elemzés adataiból az derül ki, hogy ahol a bűnözés intenzitása magasabb az átlagosnál, ott több a hátrányos helyzetű elkövető. E nézőpontból az intenzív fejlődés szakaszába lépő települések, illetve városok a legveszélyeztetettebbek.

A hátrányos helyzetűvé válás folyamatának vizsgálata – statisztikai adatok hiányában külön felmérésre alapozva – lényegesen szűkebb körre terjedt ki, de így is lehetőséget nyújtott néhány következtetés levonására, korábban kiformált elméleti tételek megerősítésére. Az elemzésből kitűnik, ha jól sikerül az egyes életsorstípusok körülhatárolása, akkor azok egyben oksági típusokat is jelentenek. Az egyes bűncselekmények, de különösen a bűnöző életmód mögött gyakran tragédiák húzódnak meg. A bűncselekmény szükségszerűségének megértése természetesen nem jelenti a bűncselekmény helyeslését, de jelenthet adekvát intézkedésre, megfelelő ítélet kialakítására, preventív célok biztosítására irányuló törekvést.

A hátrányos helyzetűvé válás mechanizmusának a vizsgálata irányította a figyelmet arra a jelenségre, hogy sok esetben a bűnöző életmód megalapozójává válik az első bűn-

cselekmény elkövetése. Az elítéléssel járó stigma, a börtöntársak kriminogén hatása, a szabadulás utáni közöny, a társadalmi előítélet a bűnelkövetőkkel szemben mind-mind olyan tényezők, amelyek megnehezítik, sőt, gyakorta meg is akadályozzák a társadalomba való beilleszkedést. Különösen érinti ez az átlagos vagy annál jobb körülmények között élő személyeket, akik az elítéléssel társadalmi pozíciójukat elvesztik. Az egyébként is hátrányos helyzetűek zöménél a büntetetttség nem jelent pozícióvesztést, ezért – bármennyire is igazságtalannak tűnik a törvény előtti egyenlőség szempontjából a fokozott individualizálás – az egyenlőtlenekre alkalmazott egyenlő törvény igazságtalan.

A vizsgálat eredményei összhangban vannak a deviáns magatartások terén tapasztalt törvényszerűségekkel. A halmozottan hátrányos társadalmi helyzet éppúgy szoros kapcsolatban van az alkoholizmussal, az öngyilkossággal, a pszichés zavarokkal, mint a bűnözéssel.

A cigány bűnelkövetők között a hátrányos helyzetűek aránya többszöröse a nem cigány elkövetőkének, és közöttük a hátrányosság mértéke is magasabb. E megállapításokkal lehet magyarázni, miért kétszeres a cigányok kriminalitása a nem cigányokénak, miért olyan feltűnően sok a cigány elítélt a büntetésvégrehajtási intézetekben. Magas bűnözési arányuk okait kétségtelenül társadalmi, szociális létfeltételeikben, illetve az ezek által meghatározott tudati szintjükben kell keresni. Ugyanakkor utalni kell a különbségre, ami az egyes társadalmi rétegeket a cigányságon belül is elválasztja.

A cigány bűnelkövetők többsége az etnikum hagyományos életformájával már felhagyott, de a társadalomba még se nem integrálódott, se nem asszimilálódott. Hátrányos körülményeik közül az iskolázatlanság a legjelentősebb tényező. A cigány gyerekeknek csupán a fele fejezi be az általános iskolát 16 éves koráig. Az előítéletek forrása nem más, minthogy az emberek többsége hajlamos e réteg saját hibájának tekinteni az életkörülményekben és képzettségben mutatkozó elmaradottságot.

A bűnözés emelkedő tendenciájának megállítására, illetőleg csökkentésére irányuló elképzelések, javaslatok kiindulópontja az a már általánosan elfogadott tétel, amely szerint a bűnözés megelőzése nem a büntető fe-

lelősségre vonás feladata elsősorban, hanem a társadalmi, állami szervek kötelessége. Más szóval, csupán a társadalom kedvező fejlődése – pl. a létfeltételek javulása, a gyermeknevelés korrekciója, a felelősség fokozatos kiterjesztése – mérsékli a bűnözést.

A monográfia megállapításai – és az ezek-

ből levont következtetések – hatalmas adatbázisra támaszkodnak. E tényeket a szerzők bőségesen beépítették munkájukba. Az érdeklődők emellett jól használhatják a kötet függelékében táblázatokba foglalt közel kétfélszáz oldalnyi, rendszerezett – adathalmazt is.

dr. Cser Gyula

Mész András: Bebukottak*

„Filmek a polcról... Dokumentumfilm a fiatalkorúak tóköli börtönéből” – hirdeti csalogatóan a kitűnő plakát. Nagy üzleti balfogás ezt a filmet a Puskin mozi kamaratermében vetíteni. Bízvást elkeltek volna a nagyterem belépőjegyei. Moldovára mondom!... ki ne akarna megismerkedni a tegnap még tiltott gyümölcs ízével (mint hírlik, *Mész András* munkája a börtönök főparancsnokának személyes közbenjárására maradt évekig dobozban), kit ne vonzana a bűn és bűnözők rejtelmes, sötét világa? Ki ne ülne fel szívesen a szellemvasútra, ami izgató borzongást keltve viszi végig a „holtak házában”, a bűnhődés komor bugyrain?

Zötyögő rabomobil belsejét mutatják az indító képek, az autó bekanyarodik a rácsos kapun. Bemutatkoznak az interjú alanyai. Valamennyien fiatalok. Kit rablásban, kit emberölésben találtak vétkesnek; egyik a barátját, másik a nevelőjét szúrta le, akad, aki apját lőtte agyon. Felváltva mondják el a tettüket, amiért a börtönbe kerültek. Minden történet mögött drámai sors rejtőzik, az egyéni tragédiák szálait lassan, de biztosan szövögették a jelenkori Moirák: társadalmunk anomáliái. Megdöbentő, torokszorító film lehetne...

De az a mozinéző, akinek izlését és bukszáját megcélozta a rendező, nem drámai cselekményre áhítozik. Szívesen betekint „az élet mélységei”-be, elszörnyülködik a lélek gyanús rezdülésein – de nem mer, nem akar szembenézni velük. Mint idegenvezető a turistát, elvezetik a tűzhányó lábához – hazatérve eldicsekedhet, mily közel járt a kráter széléhez –, de gondosan ügyelnek arra, meg ne pörköldjön a felelősség, a katarzis tü-

zétől. Ezért mutatják be a hús-vér szereplőket marionettfiguraként, akiknek nincs életük, legfeljebb életrajzuk, „káderlapjuk”, akiknek nincs művésziileg ábrázolt bűnük, csupán ítéletkiadmányuk.

Pereg a film. Egy pizsam, egy ruha, egy pár bakancs; folyik az újonnan érkezett rabok felszerelése. Zuhanyozás. Munkahelyükre vonulnak a foglyok, előtte repülőtéren rendezésre hasonlító készülék jelzi, ha fém tárgy van a zsebükben. Létszámellenőrzés. A börtön személyzet háromszori megszámllással sem tudja eldönteni, tizenhárom vagy tizennégy főből áll-e a csoport, a néző pedig habozik, nevéssen vagy bosszankodjék, hogy a nyilvánvalóan megrendezett áldokumentum bejátszásával – stílszerűen szólva „palira akarják venni”.

Gyógyszerosztás képei, motozás a börtön folyosóján, sötét snittek a festőüzemrészéből, majd egy másik – világosabb munkahely, a nyomda expediáló-részlege. Mélyértelmű művészi jelkép: a rabok a Magyar Ifjúság példányait szortirozzák, csomagolják. Munkahelyi motozás, elvonulás a munkahelyről zárt sorokban. Ebédosztás. Séta. Katonás, feszes torna; az égbolton repülőgép gyakorlatozik – talán a szabadság szimbóluma?

Közben szöveg, szöveg és szöveg. A film alkotói nem bíznak a kamerában. Munkamódszerük a hangfelvétel: az egyik elítélt, a robosztus termetű segédfelügyelő felsorolja, hogy a pénz a börtönben is úr, az örök alkohollal üzletelnek, hogy megvásárolhatók a kedvezmények, hogy a pénztelen rab hamarabb kerül a fogdába, a fogdán vernek, az erőszak, az agresszivitás egyébként is úr e zárt világban. Szót ejt a vamzerekről (spiclikről), a hamis tanúkról és a homoszexualitásról. A téma ilyen narrátori fel-

*A filmbírálat másodközlés. A Kritika 1989/6-os számából vottuk át. A szerk.

vezetése után egy-egy fogoly meséli el tapasztalatait. Ezután „jutnak szóhoz” a képek; snittek a körletről, a fogdáról, a tárgyi környezetről, a börtönélet napi mozzanatairól. Zsánerképek ezek, szerepük az illusztráció. Két kivétel akad: az egyik jelenet az új zárkatárs „beavatását”, megtörését mutatja. Kegyetlen verekedést, pontosabban verést látunk. Hollywoodnak is becsületére válna. Profi dokumentum, az érzékenyebb idegzetű nézők elfordítják tekintetüket – a verekedő fiúk is szinte profik, kaszkadőrökhöz méltóan vigyáznak egymás épségére a nagy hirig közepette. A másik képsor sem akármi (hadd érezze az a néző, hogy kap valamit a pénzéért!): a félig nyitvahagyott klozettajtó mögött férfifének körvonalai, az ajtó előtt sliccüket gombolgatva sorakoznak a szexre vágyó fiúk. Annak, ki szíre-szóra el nem hitte volna, íme a bizonyíték, a nagy dokumentum: dívik a börtönben a homoszexualitás. Quod erat demonstrandum – ahogy egy matematikai bizonyítás eredményeként a konklúzió támasztja alá a hipotézis helyességét, itt a „dokumentumfelvételek” bizonyítják a narrátori szöveg igazságát.

A jó dokumentumfilm nem a tények, események kommentárja. Ahogyan Michelangelo szerint a kötömbben benne van a szobor, és a szobrász feladata, hogy *lefagya* a fölösleges részeket, úgy a valóságban is ott a művészi igazság – csak érteni kell a kiszabadításához. E célnak kell alárendelni a film és a video technikai lehetőségeit. Ha ez nem sikerül – alkotói tehetetlenség vagy világnézeti korlátok miatt, egyre megy –, akkor hiába a technika, hiába a tudományos valóságfeltárás igénye, nem a katartikus igazság bukkan elő a tények burkából, hanem az unalom.

Mész András filmjének elején néhányszor elfogott az ingerültség; miközben beszélnek a szereplők, elszakad a videoszalag, a legváratlanabb pillanatokban elsötétül a vászon, se hang, se kép. Igazán beszerezhetne a Puskin mozi – gondoltam – egy használható lejátszókészüléket! Jó pár percig tartott, mire rájöttem; nem a berendezés műszaki hibája, hanem az alkotó művészi technikája miatt bosszankodom. Miért éppen ott a vége egy-egy snittnak, miért épp ott van egy-egy vágás, ahol van – ki tudja? A refrénként háromszor is bevágott rövid vizuális allegória – egy fogoly álmában neurotikusan rázza a fejét –, tán saját életére, talán a börtönrezsimre, talántán a társadalom rendjére int nemet – hasonló okból nem struktúrálja az alkotást. Az esztétikai rendezőelvként funkcionáló pusztá egymásutániság nem teremtette meg a jelenetek valóságos összefüggését.

Nagy lehetőségek rejlenek a dokumentumfilmben. Sára Sándor és Gaál István *Cigányokja*, Zolnay Pál *Kelj fel és járj!*-ja vagy Jancsó Miklós *Vörös májusa* sok évvel ezelőtt megmutatta, hogyan lesz a tényközlésből remekmű. Mész András sajnos nem tudta kihasználni a témájában rejlő sok-sok lehetőség egyikét sem; talán mert minden tényt egyenrangúnak vélt, nem látta azok hierarchiáját. E rangsor nélkül pedig, Nietzsche idézve: „A szó szuverén lesz, kiugrik a mondatból, a mondat kiárad, elhomályosítja az oldal értelmét, az oldal az egész rovására kap életet, az egész nem egész többé. Az élet vibrálása a legkisebb képződményre szorul, a többi életszegény, az egész nem is él: összetett, kiszámított, mesterkéltn csinálmány.”

Kálmán János